

UOT № 342.7:316.334.3

**VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİNİN DAVAMLI İNKİŞAFININ VƏ
FƏALİYYƏTİNİN KONSTITUSİYA VƏ HÜQUQİ TƏMİNATLARI**

M.E.Babaxanova

Azərbaycan Dillər Universiteti
Bakı, R.Behbudov küçəsi 134
e-mail: mehriban.babakhanova@adu.edu.az

Açar sözlər: vətəndaş cəmiyyəti, konstitusiya təminatları, hüquqi tənzimləmə, qeyri-hökumət təşkilatları, davamlı inkişaf, demokratikləşmə

Keywords: civil society, constitutional guarantees, legal regulation, non-governmental organizations, sustainable development, democratization

Ключевые слова: гражданское общество, конституционные гарантии, правовое регулирование, неправительственные организации, устойчивое развитие, демократизация

Vətəndaş cəmiyyəti dövlətin davamlı inkişafına və demokratikləşməsinə töhfə verən ən mühüm institutdur. Vətəndaş cəmiyyətinin davamlı inkişafının və fəaliyyətinin konstitusiya-hüquqi təminatları vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunmasına, onların ictimai və dövlət proseslərinin idarə olunmasında iştirakının təmin edilməsinə yönəlmiş hüquqi mexanizmlərin məcmusunu ifadə edir (Babakhanova, 2024).

Qloballaşma və demokratik islahatlar şəraitində vətəndaş cəmiyyətinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır ki, bu da onun fəaliyyəti üçün səmərəli hüquqi təminatlar sisteminin yaradılmasını tələb edir. Müasir tədqiqatlar vətəndaş təşəbbüslərinin müdafiəsi üçün davamlı hüquqi mexanizmlərin yaradılmasını nəzərdə tutan vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına institusional yanaşmanın vacibliyini vurğulayır (Diamond, 2019).

Bu məqalənin məqsədi Azərbaycan qanunvericiliyindən və beynəlxalq təcrübədən nümunələrdən istifadə etməklə vətəndaş cəmiyyəti institutlarının davamlı inkişafını təmin edən konstitusiya normalarının və qanunvericilik tədbirlərinin rolunu və əhəmiyyətini təhlil etməkdir.

İlkin olaraq, vətəndaş cəmiyyətini anlamaq üçün konseptual yanaşmaları təhlil etmək zəruridir. Vətəndaş cəmiyyətini müasir dərkətmənin nəzəri əsasları siyasi fikir klassiklərinin əsərlərində qoyulmuşdur. Alekssis de Tokvil “Amerikada demokratiya” əsərində demokratik mədəniyyətin formalaşmasında könüllü birliklərin rolunu vurğulayırdı (Tocqueville, 1835). Robert Putnam kimi müasir alimlər vətəndaş cəmiyyətinə sosial etimad və əməkdaşlığın əsası kimi baxaraq, sosial kapital konsepsiyasını inkişaf etdirirlər (Putnam, 2000).

Yürqen Habermas özünün kommunikativ fəaliyyət nəzəriyyəsində vətəndaş cəmiyyətini ictimai rəyin azad müzakirə yolu ilə formalaşdığı sahə kimi müəyyən edir (Habermas, 1996). Bu anlayış xüsusilə konstitusiya və hüquqi təminatların təhlili üçün vacibdir, çünki ifadə azadlığının və ictimai dialoqun qorunmasının vacibliyini vurğulayır.

Vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyətinə konstitusiya və hüquqi təminatlar ictimai fəaliyyət sahəsində vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsini və müdafiəsini təmin edən hüquqi vasitələr sistemini təmsil edir. Bu təminatlar bir neçə kategoriya

üzrə təsnif oluna bilər:

1. Maddi təminatlar - vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqlarını (birləşmək hüququ, sərbəst toplaşmaq, fikir və söz azadlığı) təsbit edən konstitusiya normaları;
2. Prosessual təminatlar- hüquqların həyata keçirilməsi və müdafiəsi mexanizmləri (məhkəmə müdafiəsi, inzibati prosedurlar);
3. İnstitusional təminatlar - vətəndaş cəmiyyətinin (ombudsman, ixtisaslaşmış məhkəmələr) hüquqlarının müdafiəsini təmin edən orqan və institutlar sistemi (Alexy, 2002).

Konstitusiya vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin əsas prinsiplərini və mexanizmlərini müəyyən edən, vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyətinin əsasını təşkil edən fundamental hüquqi aktdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına (1995) görə dövlət vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu və inkişafının əsas şərti olan birləşmək, sərbəst toplaşmaq və fikir ifadə etmək azadlığına təminat verir (Constitution of the Republic of Azerbaijan, 1995).

Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda təsbit olunmuş beynəlxalq standartlar vətəndaş cəmiyyətinin hüquqlarının konstitusiya ilə tənzimlənməsi üçün minimum tələbləri müəyyən edir. Paktın 22-ci maddəsi birləşmək azadlığı hüququna, o cümlədən həmkarlar ittifaqları yaratmaq və onlara qoşulmaq hüququna təminat verir (United Nations, 1966).

Vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyətinin əsası kimi ilk növbədə qanunun aliliyi prinsipi çıxış edir. Vətəndaş cəmiyyətinin davamlı inkişafının konstitusiya və hüquqi təminatında qanunun aliliyi prinsipi mühüm rol oynayır. Bu prinsipə görə, dövlət hakimiyyətinin bütün təsisatları qanun əsasında, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına hörmətlə yanaşaraq, öz fəaliyyətlərinin şəffaflığını təmin etməyə borcludurlar.

Qanunun aliliyi prinsipinə vətəndaş cəmiyyəti üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir neçə əsas element daxildir:

- Qanunçuluq- ictimai münasibətlərin bütün subyektləri, o cümlədən dövlət qanun qarşısında bərabərdir;
- Hakimiyyətlərin bölünməsi - hakimiyyətin təmərküzləşməsinin qarşısını alan nəzarət və tarazlıq sistemini təmin edir;
- Məhkəmə müstəqilliyi - vətəndaş təşkilatları ilə bağlı mübahisələrə qərəzsiz baxılmasına təminat verir;
- Konstitusiya nəzarəti - bütün normativ aktların konstitusiya prinsiplərinə uyğunluğunu təmin edir (Dworkin, 1986).

Vətəndaş cəmiyyətinin davamlı inkişafı üçün konstitusiya təminatları ilə yanaşı qanunvericilik təminatları da mövcud olmalıdır. Təbii ki, konstitusiya-hüquqi təminatların mühüm hissəsini vətəndaş institutlarının fəaliyyətini tənzimləyən xüsusi qanunlar və normativ hüquqi aktlar təşkil edir. Azərbaycanda bunlar QHT-lərin qeydiyyatı, fəaliyyəti və maliyyə hesabatlarının verilməsi qaydalarını müəyyən edən, onları dövlətin əsassız müdaxiləsindən qoruyan “İctimai birliklər haqqında” (1992), “Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında” (2000) qanunlardır (Milli Məclis, 2000).

Qanunvericiliyin təhlili göstərir ki, vətəndaş təşkilatlarının fəaliyyətinin səmərəli tənzimlənməsinin əsasında bir sıra prinsiplər dayanır. Belə ki, yaradılması üçün bildiriş proseduru - təşkilatların yaradılması üçün inzibati maneələrin minimuma endirilməsi; fəaliyyətin məqsəd və üsullarının müəyyən edilməsində muxtariyyət - dövlətin təşkilatların

daxili işlərinə qarışmaması; maliyyə fəaliyyətinin şəffaflığı - ictimai hesabatlılığın təmin edilməsi; ayrı-seçkiliyə qarşı müdafiə - məqsəd və fəaliyyət metodlarından asılı olmayaraq bütün təşkilatlara bərabər münasibət prinsiplərinə əsaslanır (Salamon & Anheier, 1997).

Vətəndaş cəmiyyətinə dövlət dəstəyini tənzimləyən qanunvericilik xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Avropa İttifaqı mülki təşəbbüslərə maliyyə dəstəyi göstərmək üçün onların fəaliyyətinin davamlılığını və siyasi təsirdən müstəqilliyini təmin edən qanunvericilik tədbirləri kompleksinə malikdir (European Commission, 2023).

Araşdırmalar göstərir ki, vətəndaş cəmiyyətinə dövlət dəstəyi müxtəlif formalarda ola bilər:

1. Birbaşa maliyyələşdirmə - sosial əhəmiyyətli layihələrin həyata keçirilməsi üçün qrantlar və subsidiyalar;
2. Vergi güzəştləri - vergitutmadan azad edilmə və ya vergi güzəştlərinin verilməsi;
3. İnstitusional dəstək - QHT-lərə dəstək üçün ixtisaslaşmış qurumların yaradılması;
4. Məsləhətçi yardım - ekspert və metodiki dəstəyin göstərilməsi (Anheier, 2014).

Vətəndaş cəmiyyətinin davamlı inkişafı sahəsində milli qanunvericiliyə təsir göstərən ən mühüm beynəlxalq sənədlər Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1948) və Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktdır (1966). Bu sənədlər birləşmək, toplaşmaq və ifadə azadlığının qorunmasının universal standartlarını müəyyən edir ki, onlara bütün iştirakçı dövlətlər hörmət etməlidirlər (United Nations, 1966).

BMT-nin İnsan Hüquqları Komitəsi öz ümumi şərtlərində birləşmək azadlığı hüququnun məzmununu təfərrüatlandırır və vurğulayır ki, bu hüquqla bağlı hər hansı məhdudiyyətlər aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- qanunla nəzərdə tutulması;
- demokratik cəmiyyətdə zəruriliyi;
- qarşıya qoyulan məqsədə mütənəsibliyi (UN Human Rights Committee, 2011).

Azərbaycan Avropa Şurasının üzvü kimi vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyətinə təminatların gücləndirilməsi istiqamətində milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə töhfə verən İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi üzrə Avropa Konvensiyasına əməl etməyi öhdəsinə götürüb (Council of Europe, 2023). Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi öz təcrübəsində vətəndaş cəmiyyətinin hüquqlarının müdafiəsi üçün müfəssəl standartlar işləyib hazırlayıb. Xüsusilə, "Qorzelik və başqaları Polşaya qarşı" (2004) işində məhkəmə müəyyən edib ki, birliyin qeydə alınmasından imtina yalnız təşkilatın fəaliyyətinin milli təhlükəsizliyə və ya ictimai asayişə təhlükə yaratdığı müstəsna hallarda əsaslandırıla bilər (Gorzelik and Others v. Poland, 2004).

Beynəlxalq təşkilatlar vətəndaş cəmiyyətinin müdafiəsi üzrə standartlara əməl olunmasına nəzarət etmək üçün müxtəlif mexanizmlər işləyib hazırlayıblar. Misal olaraq, Amerika Birləşmiş Ştatların Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi tərəfindən hazırlanmış VCT Davamlılıq İndeksi hüquqi mühiti, təşkilati potensialı, maliyyə dayanıqlığını və vətəndaş cəmiyyəti fəaliyyətlərinin digər aspektlərini qiymətləndirir (USAID, 2023).

Hüquqi tənzimləmənin milli modellərinin müqayisəli təhlili apararkən bir neçə modeli nəzərdən keçirmək olar. Bunlardan liberal tənzimləmə modeli ABŞ və Böyük Britaniyada təmsil olunan dövlətin vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının fəaliyyətinə minimal müdaxiləsi ilə xarakterizə olunur. Burada əsas prinsiplər kimi dövlət icazəsi olmadan təşkilatlar yaratmaq azadlığı; xeyriyyəçilik fəaliyyəti üçün vergi güzəştləri inkişaf etmiş özəl xeyriyyəçilik sistemi çıxış edir (Salamon, 1995). İkinci model-korporativ idarəetmə modelidir. Qərbi Avropa ölkələri üçün xarakterik olan bu model vətəndaş cəmiyyətinin

dəstəklənməsində dövlətin fəal iştirakını nəzərdə tutur:

- sosial əhəmiyyətli QHT layihələrinin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi;
- qərarların qəbulu prosesinə vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının daxil edilməsi;
- inkişaf etmiş sosial tərəfdaşlıq sistemi (Esping-Andersen, 1990).

Və sonuncu statistik tənzimləmə modeli Şərqi Avropa və Asiyanın bəzi ölkələrində tətbiq olunan bu model vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının fəaliyyətinə əhəmiyyətli dövlət nəzarəti ilə xarakterizə olunur və kompleks qeydiyyat və hesabat prosedurlarını, xarici maliyyələşdirməyə məhdudiyyətləri, QHT-lərin fəaliyyətinə dövlət nəzarətini nəzərdə tutur (Carothers, 2006).

Konstitusiya və hüquqi təminatların mövcud olmasına baxmayaraq, təcrübədə vətəndaş cəmiyyətinin hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı problemlər mövcuddur. Xüsusilə, QHT-lərin qeydiyyatı və maliyyələşdirilməsi prosedurlarının seçiciliyi və qeyri-şəffaflığı qeyd olunur ki, bu da onların idarəetmə proseslərində səmərəli iştirak və hökumətin qərarlarının qəbuluna təsir imkanlarını məhdudlaşdırır (Babaxanova, 2024).

Müasir tədqiqatlar bununla bağlı bir neçə əsas problemi vurğulayır:

1. “Vətəndaş məkanının daralması”- vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının fəaliyyətinin qanunvericilik və inzibati tədbirlərlə məhdudlaşdırılması tendensiyası (Buyse, 2018);
2. Rəqəmsal çağırışlar - vətəndaş fəaliyyətinin ənənəvi formalarını rəqəmsal mühitə uyğunlaşdırmaq və kiber təhlükələrdən qorunmaq ehtiyacı (Tufekci, 2017);
3. Maliyyə davamlılığı - beynəlxalq yardımın azalması kontekstində maliyyələşmə mənbələrinin şaxələndirilməsi problemləri (Crack, 2019).

Bu problemləri aradan qaldırmaq üçün vətəndaş təşəbbüslərinin müdafiəsinin hüquqi mexanizmlərini gücləndirmək, qeydiyyat prosedurlarının şəffaflığını və QHT-lərə dövlət dəstəyini artırmaq lazımdır. Vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının qeydiyyat və hesabat proseslərini asanlaşdıran elektron platformaların və rəqəmsal vasitələrin tətbiqi, habelə vətəndaşların öz hüquqları və onların həyata keçirilməsi imkanları barədə məlumatlılığının artırılması mühüm addım ola bilər.

Rəqəmsal texnologiyalar vətəndaş cəmiyyəti üçün yeni imkanlar açır. Bunların sırasında ilk yerdə elektron hökumət durur ki, QHT-lər və dövlət qurumları arasında qarşılıqlı əlaqənin sadələşdirilməsinə zəmin yaradır. Daha sonra “Crowdfunding”- yəni kütləvi maliyyələşdirmə - vətəndaş təşəbbüslərinin maliyyələşdirilməsinin yeni mexanizmlərindən biridir. Sosial şəbəkələr - səfərbərlik və hərəkətlərin əlaqələndirilməsi imkanlarının genişləndirilməsi üçün ən əlçatan vasitədir. QHT fəaliyyətinin monitorinqi və qiymətləndirilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün isə “big data”-yəni geniş məlumat bazasından istifadə olunur (Margetts et al., 2016).

Beləliklə, vətəndaş cəmiyyətinin davamlı inkişafı və fəaliyyəti təkcə konstitusiya normalarını deyil, həm də dövlətlərin xüsusi qanunvericilik aktlarını və beynəlxalq öhdəliklərini özündə əks etdirən konstitusiya-hüquqi təminatların məcmusu ilə təmin edilir. Bu təminatların səmərəli həyata keçirilməsi milli qanunvericiliyin və hüquq tətbiqetmə təcrübəsinin təkmilləşdirilməsini tələb edir ki, bu da dövlətin demokratik inkişafında, insan hüquq və azadlıqlarının möhkəmləndirilməsində vətəndaş cəmiyyətinin rolunu artıracaq.

Rəqəmsallaşma, qloballaşma və vətəndaş fəaliyyətinin formalarının dəyişməsi ilə bağlı müasir çağırışlar mövcud hüquqi mexanizmlərin uyğunlaşdırılmasını və vətəndaş cə-

miyyətinin hüquqlarının müdafiəsi üçün yeni alətlərin yaradılmasını tələb edir. Yalnız hərtərəfli yanaşma, o cümlədən qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, hüquq mədəniyyətinin və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi ilə demokratik dövlətin əsası kimi vətəndaş cəmiyyəti institutlarının davamlı inkişafını təmin edə bilərik.

Ədəbiyyat

1. Alexy, R. (2002). A theory of constitutional rights. *Oxford University Press*.
2. Anheier, H.K. (2014). Nonprofit organizations: Theory, management, policy (2nd ed.). *Routledge*.
3. Babakhanova, M. (2024). Civil society and government: an analysis of its role in public administration. *Amazonia Investiga*, 13(80), 78-87.
<https://doi.org/10.34069/AI/2024.80.08.8>
4. Buyse, A. (2018). Squeezing civic space: Restrictions on civil society organizations and the linkages with human rights. *The International Journal of Human Rights*, 22(8), 966-988.
5. Carothers, T. (2006). Confronting the weakest link: Aiding political parties in new democracies. *Carnegie Endowment for International Peace*.
6. Constitution of the Republic of Azerbaijan. (1995).
<https://president.az/en/legislation/constitution>
7. Council of Europe. (2023). European Convention on Human Rights.
<https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/005>
8. Crack, A.M. (2019). Language, listening and learning: Critically reflective accountability for NGOs. *University of Toronto Press*.
9. Diamond, L. (2019). Ill winds: Saving democracy from Russian rage, Chinese ambition, and American complacency. *Penguin Press*.
10. Dworkin, R. (1986). Law's empire. *Harvard University Press*.
11. Esping-Andersen, G. (1990). The three worlds of welfare capitalism. *Princeton University Press*.
12. European Commission. (2023). Civil society support.
https://ec.europa.eu/international-partnerships/topics/civil-society_en
13. Gorzelik and Others v. Poland, Application no. 44158/98 (European Court of Human Rights, 2004).
14. Habermas, J. (1996). Between facts and norms: Contributions to a discourse theory of law and democracy. *MIT Press*.
15. Margetts, H., John, P., Hale, S., & Yasseri, T. (2016). Political turbulence: How social media shape collective action. *Princeton University Press*.
16. Milli Məclis. (2000). Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu [Law of the Republic of Azerbaijan on non-governmental organizations (public associations and foundations)]. <https://e-qanun.az/framework/511>
17. Putnam, R.D. (2000). Bowling alone: The collapse and revival of American community. *Simon & Schuster*.
18. Salamon, L.M. (1995). Partners in public service: Government-nonprofit relations in the modern welfare state. *Johns Hopkins University Press*.
19. Salamon, L.M., & Anheier, H.K. (1997). Defining the nonprofit sector: A cross-national analysis. *Manchester University Press*.

20. Tocqueville, A. de. (1835). *Democracy in America*. *Saunders and Otley*.
21. Tufekci, Z. (2017). *Twitter and tear gas: The power and fragility of networked protest*. *Yale University Press*.
22. UN Human Rights Committee. (2011). General Comment No. 34: Article 19 (Freedom of opinion and expression) (CCPR/C/GC/34). *United Nations*.
23. United Nations. (1966). *International Covenant on Civil and Political Rights*.
<https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>
24. USAID. (2023). *CSO sustainability index. FHI 360*.
<https://www.fhi360.org/projects/civil-society-organization-sustainability-index-csosi>

CONSTITUTIONAL AND LEGAL GUARANTEES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND ACTIVITIES OF CIVIL SOCIETY

M.E.Babakhanova

SUMMARY

This article analyzes constitutional and legal guarantees for sustainable development and activities of civil society. The role of constitutional norms, special legislation, and international standards in ensuring the protection of citizens' rights and freedoms is examined. The theoretical foundations of civil society are considered, including concepts of social capital and communicative action.

КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВЫЕ ГАРАНТИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

М.Э.Бабаханова

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу конституционно-правовых гарантий устойчивого развития и деятельности гражданского общества. Исследуется роль конституционных норм, специального законодательства и международных стандартов в обеспечении защиты прав и свобод граждан. Рассматриваются теоретические основы гражданского общества, включая концепции социального капитала и коммуникативного действия.

Məqalə redaksiyaya 5 oktyabr 2025 tarixində daxil olmuş, 6 oktyabr 2025 tarixində işə qəbul olunmuşdur.